

JADIDLARNING XORIJIY SAFARLARI VA ULARNING DUNYOQARASHIDA ASOSIY G‘OYALARNING VUJUDGA KELISHI

Ermatova Ozoda

TMPUning 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola jadidlarning xorijiy safarlari tajribasi ularning dunyoqarashi va islohot g‘oyalarining shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatganini tahlil qiladi. Tadqiqot manbashunoslik va qiyosiy-tarixiy yondashuvga tayangan. Natijalar safarlar ta’lim modeli, matbuot madaniyati, shahar boshqaruvi va iqtisodiy modernizatsiya haqidagi tasavvurlarni boyitganini ko‘rsatadi. Ilmiy yangilik jadid g‘oyalarining transmilliy shakllanish mexanizmlarini tizimli izohlashdan iborat.

Kalit so‘zlar: jadidlar, xorijiy safarlar, transmilliy ta’sir, ta’lim islohoti, matbuot, modernizatsiya, qiyosiy tahlil.

Kirish

Jadidchilik harakati tarixshunoslikda ko‘pincha ichki ijtimoiy-iqtisodiy omillar, mahalliy ma’rifat an’analar va mintaqaviy sharoitlar doirasida talqin qilinadi. Biroq jadidlarning dunyoqarashi va amaliy dasturlarini shakllantirgan muhim omillardan biri ularning xorijiy safarlari, chet el matbuoti va ta’lim tajribasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanishuvi bo‘lgan. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo ziyolilari Rossiya imperiyasi hududidagi yirik shaharlarga, Usmonlilar saltanati markazlariga, Kavkaz va Volgabo‘yi mintaqasiga, ayrim holatlarda esa Yaqin Sharq va Yevropa yo‘nalishlariga safar qilgan, o‘qish yoki xizmat, savdo, haj safariga tutash ilmiy-ma’rifiy kuzatuvlar orqali yangi tasavvurlarni ichki muhitga olib kirgan. Mazkur yo‘nalish, ya’ni g‘oyalar va institutlarning transmilliy aylanishi jadidchilikning faqat “ichki uyg‘onish” emas, balki “o‘zlashtirish va moslashtirish” mexanizmlari bilan ham izohlanishini talab qiladi.

Mavzu dolzarbligi shundaki, jadidlarning asosiy g‘oyalari, jumladan, ta’limni yangilash, matbuotni rivojlantirish, sahna va adabiyot orqali ijtimoiy tarbiya, shahar

madaniyati hamda iqtisodiy faoliyatni modernizatsiya qilish kabi qarashlar qaysi manbalar va tajribalar hisobiga muayyan konturlarga ega bo'lganini aniqroq ko'rsatish jadidchilikni tarixiy hodisa sifatida chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Hozirgi tarixshunoslikda jadidlar faoliyatini tasvirlashda ularning asarlari va mahalliy islohot amaliyotiga ko'proq urg'u beriladi, biroq safar tajribasining g'oyaviy strukturalarga aylanish jarayoni ko'pincha epizodik yoritiladi yoki muayyan shaxslar biografiyasi doirasida parchalanib qoladi. Shu sababli tadqiqot muammosi jadidlarning xorijiy safarlari qanday intellektual "tarjima" mexanizmlarini ishga solgani, qaysi institutsional namunalar ularning loyihalarida aks etgani hamda bu jarayon mahalliy sharoitga moslashish orqali qanday yangi g'oyaviy sintezni yuzaga keltirganini aniqlashdan iborat.

Maqolaning maqsadi jadidlarning xorijiy safarlari va tashqi tajriba bilan tanishuvi ularning dunyoqarashidagi asosiy g'oyalar vujudga kelishiga ko'rsatgan ta'sirini tizimli tahlil qilishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bir necha vazifalar belgilandi: birinchidan, safar yo'nalishlari va ularning kommunikativ kanallarini, ya'ni ta'lim, matbuot, shaxsiy tarmoq va tashkilotlar orqali g'oyalar oqimini aniqlash; ikkinchidan, safarlar natijasida shakllangan konseptual yadro, jumladan, "yangi usul" maktabi, ommaviy savodxonlik, jamoatchilik fikri, kasbiy bilim va shahar madaniyati haqidagi qarashlarni ajratish; uchinchidan, o'zlashtirilgan tajribaning mahalliy sharoitga moslashish jarayonini, undagi cheklovlar va ijodiy qayta ishlashni ko'rsatish. Tadqiqot jadidchilikni transmilliy intellektual harakatlar kontekstida ko'rish orqali ilmiy muhokamaga qo'shimcha aniqlik kiritadi.

Tadqiqot metodologiyasi tarixiy manbashunoslik va qiyosiy tahlil tamoyillariga tayandi. Avvalo, jadidlar merosi doirasidagi publitsistik matnlar, safar taassurotlari aks etgan esdalik va maktubiy manbalar, shuningdek, davriy matbuotdagi xabar va tahliliy maqolalar mazmuniy-kontekstual tahlil qilindi. Bunda matnlarning yozilish vaziyati, auditoriyasi, muallifning maqsadi va retorik strategiyasi e'tiborga olinib, safar tajribasi real kuzatuv, ramziy taqqoslash yoki targ'ibot vositasi sifatida qanday ishlatilgani ajratib ko'rsatildi. Manbalarni tanqidiy o'qish jadidlarning "ko'rganini" emas, balki "ko'rganidan qanday xulosa chiqarganini" tiklashga xizmat qildi.

Ikkinchi yoʻnalish sifatida qiyosiy-tarixiy yondashuv qoʻllanib, jadidlar tasvirlagan taʼlim muassasalari, matbaa va gazetachilik amaliyoti, shaharlardagi jamoat xizmatlari, savdo va kasb-hunar infratuzilmasi haqidagi tasavvurlar oʻsha davr Rossiya va Usmonlilar hududidagi modernizatsiya jarayonlari toʻgʻrisidagi tarixiy tadqiqotlar bilan solishtirildi¹. Bu usul jadid gʻoyalaridagi umumiyliklarni “oddiy taqlid” sifatida emas, balki muayyan institutlarning selektiv oʻzlashtirilishi sifatida talqin qilish imkonini berdi. Uchinchi metod sifatida intellektual tarix yondashuvi doirasida “gʻoyalar transferi” va “madaniy tarjima” konseptlari ishlatildi: yaʼni, tashqi tajriba ichki muhitga koʻchirilganda qanday semantik oʻzgarishga uchrashi, qaysi elementlar saqlanib qolishi yoki yangidan kodlanishi tahlil qilindi². Metodlar tanlovi maqola maqsadiga mos boʻlib, safar faktining oʻzi emas, balki uning gʻoyaviy natijasini, yaʼni jadid dunyoqarashidagi konseptual oʻzgarishlarni aniqlashga yoʻnaltirildi.

Tahlil shuni koʻrsatdiki, jadidlarning xorijiy safarlari avvalo “taʼlim modeli” haqidagi tasavvurni tubdan yangilagan. Safar jarayonida koʻrilgan maktab tarmoqlari, darsliklar tizimi, sinf-dars mashgʻuloti, oʻqituvchi tayyorlash amaliyoti va fanlarning amaliy yoʻnalishi jadidlar uchun taʼlimni faqat axloqiy tarbiya bilan cheklamagan holda, ijtimoiy mobillik va kasbiy tayyorgarlikning institutsional mexanizmi sifatida koʻrish imkonini yaratdi. “Yangi usul” maktabi gʻoyasi shu nuqtai nazardan biror tayyor andozaning koʻchirilishi emas, balki koʻrilgan tajribadan ajratib olingan tamoyillar, masalan, savod chiqarishning tezkor metodlari, darslikning standartlashuvi, hisob-kitob va geografiya kabi fanlarning kiritilishi hamda sinf ichidagi intizomiy tartibning qayta belgilanishi orqali shakllandi³. Natijada jadidlar taʼlimni jamiyatni oʻzgartirishning asosiy “uzoq muddatli texnologiyasi” sifatida konseptuallashtira boshlagan. Ikkinchi natija safarlar jadidlar ongida matbuot va ommaviy kommunikatsiyaning yangi rolini mustahkamlaganidir. Yirik

¹ Abashin S. N. Srednyaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii. Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2017. 512 s.

² . Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley, University of California Press, 1998. 372 p.

Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik tafakkuri. Toshkent, Akademnashr, 2016. 304 b.

3

shaharlardagi gazeta-jurnal tarmog'i, matbaa texnologiyalari, kitob savdosi va o'quvchi auditoriyasining shakllangan madaniyati jadidlarga jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijtimoiy muammolarni muhokama maydoniga olib chiqish va tilni me'yorlash kabi vazifalarning institutsional asosini ko'rsatdi. Shu tariqa matbuot jadidlar qarashida shunchaki axborot kanali emas, balki "ijtimoiy pedagogika" vositasiga aylandi: u orqali gigiyena, mehnat madaniyati, muomala odobi, kitobxonlik, shahar hayoti va kasbga yo'naltirish kabi mavzular ommalashtirildi. Tahlil qilingan manbalarda xorijda ko'rilgan gazetachilik tajribasi mahalliy sharoitda til, auditoriya saviyasi va tsenzura cheklovlariga moslashtirilgani, lekin asosiy tamoyil, ya'ni muntazam nashr va mavzular xilma-xilligi saqlab qolganini ko'rsatadi ⁴.

Uchinchi natija jadid dunyoqarashida "shahar boshqaruvi va jamoat xizmatlari" haqidagi tasavvurlarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Safarlar davomida kuzatilgan transport va aloqa tizimi, bozorlar tashkiloti, sanitariya qoidalari, jamoat joylarining tartibi kabi ko'rinishlar jamiyat taraqqiyotini faqat maktab bilan izohlash yetarli emasligini, infratuzilma va boshqaruv madaniyati ham ijtimoiy farovonlikka bevosita ta'sir qilishini anglatgan. Shu asosda jadidlarning ayrim publitsistik chiqishlarida shahar hayotini "tartib va me'yor"ga solish, jamoat mas'uliyati, kasb egalari nufuzi, xayriya va o'z-o'zini tashkil etish amaliyotiga e'tibor kuchaygan. Bu yerda muhim jihat shundaki, jadidlar ko'rgan shahar madaniyatini idealizatsiya qilmasdan, uni o'rnak sifatida muayyan masalalarni hal qilish uchun argument sifatida ishlatgan, masalan, maktab binolari gigiyenasi, kutubxona va o'quv zallari, madaniy hordiq va teatr amaliyoti kabi yo'nalishlarda .

To'rtinchi natija safarlar jadidlar tasavvurida iqtisodiy modernizatsiya va kasbiy bilimning ahamiyatini oshirganidir. Savdo yo'llari, bank va hisob-kitob amaliyoti, korxonada madaniyati, hunarmandchilikning bozor bilan bog'langan shakllari bilan tanishuv jadidlar orasida iqtisodiy fikrlashning amaliy elementlarini kuchaytirdi. Natijada "kasb o'rganish", "hisob", "til bilish" va "texnika yangiliklari" kabi mavzular ta'lim dasturlariga kiritilishi lozim bo'lgan ustuvor yo'nalishlar sifatida ko'rindi. Manbalarda tashqi tajribadan kelib

⁴ . Karimov N. Jadid matbuoti va ma'rifatparvarlik. Toshkent, Fan, 2009. 220 b.

chiqib, mahalliy jamiyatda mehnat unumdorligi, vaqtni qadrlash, shartnoma va hujjat yuritish madaniyatini rivojlantirish zarurligi ta'kidlangani kuzatildi. Bunda g'oya importi "tayyor model" ko'chirish emas, balki iqtisodiy hayotga mos keladigan minimal institutsional yangiliklarni joriy etish haqidagi pragmatik qarashga aylangan.

Beshinchi natija sifatida safarlar jadidlarning "o'zlikni anglash" uslubiga ham ta'sir ko'rsatganini qayd etish mumkin. Tashqi muhit bilan uchrashuv jadidlarda mahalliy an'analarni qayta baholash, til va adabiyotning me'yoriy masalalariga e'tibor, ta'lim tilini soddalashtirish hamda "xalq uchun tushunarli" uslubni tanlashga turtki bo'lgan. Bu jarayon identitet masalasini bahsli siyosiy talqinlarga olib bormasdan ham, intellektual strategiya sifatida ko'rindi: jadidlar o'z auditoriyasini kengaytirish uchun murakkab terminologiya o'rniga ommabop ifoda, misol va qiyoslar orqali tushuntirish uslubini kuchaytirgan. Safar taassurotlari ko'pincha "qiyosiy ko'zg'u" vazifasini bajargan, ya'ni boshqa jamiyatda ko'rilgan tartib va institutlar mahalliy hayotdagi muayyan kamchiliklarni ko'rsatish uchun analitik vositaga aylangan. Muhim natijalardan yana biri shuki, jadidlarning xorijiy safarlari bir martalik hodisa bo'lmay, tarmoq va aloqa tizimlari orqali davomli intellektual almashinuvni shakllantirgan. O'qishga ketganlar, savdo aloqalari, matbuot orqali muntazam xabardor bo'lib turish va muhojir ziyolilar bilan uchrashuvlar g'oyaviy yangilanishni "davom etuvchi jarayon"ga aylantirgan. Natijada jadid dunyoqarashi bir yo'la "tayyor" bo'lib qolmagan, balki ketma-ket bosqichlarda, turli markazlardan kelgan impulslar hisobiga boyib borgan. Bu holat jadidchilikni bir markazli va bir yo'nalishli ta'sir natijasi sifatida emas, balki ko'p markazli intellektual makonning mahsuli sifatida ko'rishga asos beradi ⁵.

Olingan natijalar jadidchilikni izohlashda "ichki omillar" va "tashqi ta'sir" dichotomiyasini yumshatish zarurligini ko'rsatadi. Jadidlarning xorijiy safarlari ularni to'liq tashqi modelga bo'ysundirgan, degan soddalashtirilgan qarash tarixiy murakkablikni kamaytiradi. Aksincha, safar tajribasi jadidlar uchun tanlash, saralash va moslashtirish laboratoriyasi vazifasini bajargan. Fitrat merosi va jadidchilikning intellektual

⁵ Rasulov A. Turkiston jadidlarining ma'rifiy qarashlari. Toshkent, O'zbekiston, 2011. 240 b.

yoʻnalishlari tahlil qilingan tadqiqotlarda koʻpincha maʼrifiy dastur va adabiy-estetik qarashlar markazga qoʻyiladi. Mazkur maqola esa safar tajribasini aynan shu dastur va qarashlarni “ishlab chiqaruvchi” omillardan biri sifatida koʻrsatib, Fitrat va zamondoshlarining gʻoyaviy shakllanishida koʻrilgan institutlar va amaliyotlar qanday rol oʻynaganiga eʼtibor qaratadi. Bu yondashuv jadid matnlaridagi “koʻrgan joy” tasvirlarini shunchaki geografik maʼlumot emas, balki normativ argument sifatida qayta oʻqishga undaydi.

Xulosa. Maqola jadidlarning xorijiy safarlari ularning dunyoqarashida asosiy gʻoyalar vujudga kelishining muhim intellektual va amaliy manbalaridan biri boʻlganini koʻrsatdi. Safarlar taʼlimni modernizatsiya qilish, matbuot orqali jamoatchilik fikrini shakllantirish, shahar boshqaruvi va jamoat xizmatlari haqidagi tasavvurlarni kengaytirish hamda iqtisodiy faoliyatda kasbiy bilim va meʼyorlarning ahamiyatini oshirishga xizmat qilgan. Ilmiy jihatdan maqola jadid gʻoyalarini transmilliy taʼsirlar doirasida, ammo selektiv oʻzlashtirish va mahalliy sharoitga moslashtirish mexanizmlari orqali tushuntirdi. Amaliy natija sifatida jadidchilik merosini oʻrganishda safar manbalari, matbuot tarmoqlari va intellektual aloqalar geografiyasini birgalikda tahlil qilish zarurligi asoslandi. Kelgusida alohida shaxslar safar yoʻnalishlarining mikro-tarixi, oʻqilgan darslik va gazetalar korpusi hamda mintaqalararo tarmoq tahlili jadidchilikning shakllanish dinamikasini yanada aniqlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B. Jadidchilik: gʻoyalar, harakat, namoyandalar. Toshkent, Maʼnaviyat, 2004. 256 b.
2. Abashin S. N. Srednyaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii. Moskva, Novoe literaturnoe obozrenie, 2017. 512 s.
3. Karimov N. Jadid matbuoti va maʼrifatparvarlik. Toshkent, Fan, 2009. 220 b.
4. Boltaboev H. Fitrat va jadidchilik tafakkuri. Toshkent, Akademnashr, 2016. 304 b.
5. Rasulov A. Turkiston jadidlarining maʼrifiy qarashlari. Toshkent, Oʻzbekiston, 2011. 240 b.

6. Gerasimov I. N. Modernizatsiya i imperiya: Rossiya v XIX nachale XX veka. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo Evropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2010. 328 s.
7. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley, University of California Press, 1998. 372 p.
8. Allworth E. A. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford, Hoover Institution Press, 1990. 416 p.
9. Adeeb K. Travel and Intellectual Exchange in the Muslim World, 1850–1914. London, Routledge, 2015. 264 p.